

ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА

УДК 340.12

В. С. Боровікова

СУТНІСТЬ ДЕРЖАВИ: НАУКОВО-ПОНЯТІЙНЕ ТЛУМАЧЕННЯ В ТЕОРІЇ ДЕРЖАВИ Б. КІСТЯКІВСЬКОГО

Розглянуто підходи до розуміння сутності держави в науковій спадщині Б. Кістяківського, який був прихильником плюралізму в тлумаченні державно-правових явищ. Не абсолютизуючи ролі та місця держави в суспільному житті, вчений обґрунтував поняття держави як політико-правового інституту, що об'єднує людей, територію, на якій вони проживають, і суверенну в межах цієї території владу, організовуючи і спрямовуючи за допомогою норм права діяльність людей, соціальних груп, захищаючи права та інтереси громадян. Водночас український державознавець наголошував на розумінні сутності держави як особливої соціальної цінності, зазначаючи, що культурна людина та держава – два поняття, що взаємодоповнюють одне одного.

Ключові слова: держава, Б. Кістяківський, сутність держави, плюралістичний підхід, суспільство, влада.

Постановка проблеми. У сучасній політико-правовій думці характеристика держави зводиться в основному до визнання її необхідною формою організації суспільства, тобто вважається, що це – основний інститут політико-правової системи, котрий організовує, спрямовує та контролює за допомогою норм права діяльність людей і соціальних груп, захищає права та інтереси громадян. І хоч погляди на державу, на характеристику її сутності, головні риси та призначення у представників того чи іншого наукового напрямку чи прихильника державознавчої теорії можуть діаметрально відрізнятися, на нашу думку, слухним слід вважати твердження відомого сучасного українського державознавця професора В. Сіренка: «...Держава – це організація усього суспільства, покликана обслуговувати інтереси всього суспільства і діяти во ім'я загального блага, для вирішення спільних справ. У держави і суспільства є загальнодержавні і загальнонародні інтереси, які держава зобов'язана забезпечувати. У цьому

сенсі держава повинна встановлювати в суспільстві певний правопорядок і підтримувати його, використовуючи свою монополію на офіційний примус, аж до насилля; забезпечувати соціальний мир і стабільність у суспільстві, зменшувати зіткнення між класами і політичними силами суспільства, створювати умови для реалізації конституційних прав і свобод громадян, а також для підвищення якості життя населення країни» [1, с. 37].

Отже, в цьому твердженні відображено погляд на державу як на соціально-правове явище, актуальність науково-понятійного визначення сутності якого має чимале теоретико-практичне значення для реалізації завдань сучасного державного будівництва. Особливо важливо це питання вирішувати з позицій аналізу досягнень у галузі державознавства, що отримані вітчизняною юридичною наукою як спадок від видатного українського вченого Б. Кістяківського.

Стан дослідження. Відповідно до множинності поставлених дослідником завдань та багаточисельності порушуваних практичних проблем література, присвячена осмисленню держави, її сутності, функціональному призначенню т. ін., зокрема персональним підходам до цих досліджень, аналізу й оцінки внеску конкретних учених, є дуже різноманітною і водночас, коли йдеться про Б. Кістяківського, надто обмеженою. Очевидно це пояснюється насамперед тим, що дослідники спадщини вченого зосереджували увагу переважно на філософсько-правових і соціологічних проблемах, вирішенню яких присвячено основні його праці. Цікавою є розвідка В. Волинця, який комплексно досліджував генезис теорії функцій держави, опублікував низку статей і монографію, захистив докторську дисертацію. В одній із публікацій зазначає: «...Звертаючись до вчення про державу і право Богдана Олександровича Кістяківського (1868–1920), маємо справу з цілком самостійною і оригінальною теорією ціннісного тлумачення держави і права (у цьому сенсі незаперечний інтерес становить вже його праця «Суспільство та індивід», 1899, яка дозволила принципово по-новому визначити як поняття функцій держави, так і їх систему.

Справді, орієнтуючись на найсучасніші здобутки тогочасної державно-правової науки, Б. Кістяківський спромігся не лише виступити зі змістовною та цінною у науковому понятті критикою цілого ряду теорій організації і функціонування державної влади, а й обґрунтувати власне концептуальне бачення того, що саме собою являє держава..., якими є цілі її розвитку та основні функції, що визначається

загальною логікою правової організації держави, суспільства та індивіда» [2, с. 4].

В. Тимошенко, один із перших вітчизняних науковців, який ґрунтовно проаналізував теорію правової держави Б. Кістяківського (маємо на увазі його монографію 1994 р.), аналізуючи плюралістичну теорію держави цього вченого, зазначає, що він «не абсолютизував роль держави, але стверджував що саме за допомогою держави здійснюється те, що потрібно, важливо і є цінним для всіх... Сприяючи зростанню солідарності між людьми, держава робить людину благородною і підносить її; вона дає їй можливість краще розвивати всі сторони людської природи і здійснювати ідеальні цілі. Саме в цьому, за Б. Кістяківським, полягає істинна, ідеальна сутність кожної держави» [3, с. 123–124].

Можна погодитися в основному з цим твердженням сучасного науковця, однак лише такими надто звуженими ознаками не вичерпується сутність держави, яку Б. Кістяківський розглядав насамперед за сучасним визначенням цього поняття, і як, по-перше, «сукупність людей, території, на якій вони проживають, і суверенної у межах цієї території влади», і як, по-друге, «організацію політичної влади, головний інститут політичної системи суспільства, який спрямовує і організовує за допомогою норм права спільну діяльність людей і соціальних груп, захищає права та інтереси громадян» [4, с. 164].

Зважаючи на це, **метою** розвідки є аналіз основних аспектів учення про державу Б. Кістяківського як про правову організацію народу, обґрунтування ним поняття держави, що ґрунтується на її засадничій сутності, основній ознаці – «володіння всією повнотою влади» і «розпорядженням всіма її формами» [5, с. 453], але водночас, як вважав учений, держава – це безумовна форма суспільної організації, підпорядкована потребам народу та суспільства, чим також визначається її сутність.

Виклад основних положень. Свою працю «Держава і особистість», в якій він дещо ґрунтовніше й аналітичніше розвинув і поглибив основні ідеї, які були репрезентовані у журнальній статті «Держава правова і соціалістична» й отримали чималий резонанс у середовищі російської інтелігенції, починав такою доволі непривабливою характеристикою: «Держава навіть у наших часах викликає іноді жах і тремтіння. В уяві багатьох держава є такий собі безжалісний деспот, котрий душить і погубляє людей. Держава – це те чудовисько, той Звір – Левіафан, як прозвав її Гоббс, котрий пожирає людей цілком, до останку...

Державою зветься, – говорив Ніцше, – найхолодніше з усіх холоднокровних чудовиськ. Воно також холоднокровно бреше, і ця брехня, мов те гадюччя, повзе йому з вуст: Я – держава, я – народ...

Справді, держава, вдаючись до смертної кари, коїть те, від чого кров холодне в людських жилах: вона планомірно й методично вчиняє вбивства. Держава, за твердженням багатьох, то є організація економічно дужих і заможних для утиску та визиску економічно немічних і нужденних. Держава – це несправедливі війни, що призводять до підкорення й поневолення малосилих і дрібних народностей великими і могутніми націями. Держава завжди оперта на сили, і ставить її понад усе; буди втіленням сили, вона вимагає від усіх схилитися перед нею.

Втім, не варто перелічувати всі ті боки державного життя, які надають державі гвалтівного характеру і звірячого образу. Вони надто добре відомі загалові. Майже немає таких учинків, визнаних усіма як злочинство і гріх, який не робила б коли-небудь держава, встановлюючи за собою право побити їх» [6, с. 237–238].

Як учений-аналітик, котрий отримав високопрофесійну освіту в престижних європейських університетах, був добре обізнаний із працями визначних мислителів, володів декількома європейськими мовами, Б. Кістяківський такою узагальненою характеристикою засвідчував панівну в тогочасному суспільстві думку про державу, її сутність і призначення. І такий творчий прийом (слід підкреслити, що вчений доволі вдало використовував подібні дискурсивні засоби) звичайно ж спрямовувався на акцентуацію роздумів про сутнісне розуміння держави, що повною мірою може слугувати прикладом для сучасних вітчизняних державознавців. «Значна частина українських учених, – підкреслюють С. Гусарев і О. Тихомиров, – орієнтується на розуміння держави як особливої організації суспільства, котра є суб'єктом не тільки політичної сфери, а й інших сфер суспільного життя – соціальної, духовної, економічної. В цьому разі у структурі держави виокремлюється державний механізм, який складається з державних організацій, призначених як для управління суспільством, так і для безпосереднього здійснення функцій держави щодо забезпечення соціальних і культурних потреб суспільства» [7, с. 225]. Саме такий підхід до державорозуміння сприяв тому, що Б. Кістяківський спромігся якнай докладніше й аргументовано використати можливість комплексного дослідження суті та призначення держави, її ролі в суспільних відносинах.

Після наведеної загальної чи навіть панівної у думках певних верств населення характеристики держави – Левіафана, вчений обґрунтував підстави для негативної відповіді на питання: «чи справді держава створена та існує на те, щоб гнітити, мучити і визискувати поодинокі особистість; чи справді перелічені вище такі відомі риси державного життя є суттєвою і невід’ємною її прикметою». Насамперед він констатував загальноприйняту для цивілізаційного суспільства норму, як об’єктивно існуючу данність: «...Все культурне людство живе в державних спілках. Культурна людина і держава – то два поняття, що навзаєм доповнюють одне одного. Тому культурна людина навіть і немислима без держави. Певно ж люди створюють, оберігають і боронять свої держави не для взаємної наруги, гноблення та винищення. Інакше держави давно порозпадалися б і припинили своє існування» [6, с. 238]. Цією сентенцією Б. Кістяківський підводив читачів його праці до розуміння сутності держави як особливої соціальної цінності.

Не абсолютизуючи ролі та значення держави в суспільному житті, підкреслюючи, що саме за її допомогою реалізуються всі ті завдання й цілі, котрі є важливими і для суспільства загалом, і для кожного індивіда, вчений наголошував: «Держава сама по собі є найбільш всеохоплюючою формою солідарності, і водночас вона веде до створення і вироблення найбільш повних і всебічних форм людської солідарності. Спільне благо – ось формула, в якій виражаються ідеальні цілі і завдання держави як такої. Сприяючи зростанню солідарності між людьми, держава облагороджує і вивищує людину і вона дає їй можливість розвивати кращі сторони своєї природи і здійснювати ідеальні цілі. У цій облагороджувальній і вивищувальній людину ролі держави і полягає справжня ідеальна сутність будь-якої держави» [5, с. 427]. Отже, справжні завдання та істинні цілі держави, зважаючи на понятійне трактування сутності держави, полягають у розвитку й плеканні солідаризму в суспільстві. «Що сутність держави справді в обстоюванні солідарних інтересів людей, – зазначав Б. Кістяківський, – це дається взнаки навіть в ухилах держави від її істинних цілей. Навіть і найжорстокіші форми державного гноблення звичайно виправдовують міркуваннями про користь і потреби всього народу» [9, с. 239].

Тільки для загального добра, що становить основну цінність, можна допускати певні форми насилля, щоб зберегти гармонію суспільних відносин і справедливість.

Визначаючи основною ознакою держави владу, розглядаючи її як ідеальний фактор, що створюється правовими нормами, бо саме це позначається на формуванні справжньої сутності держави, Б. Кістяківський вважав, що, як вказує В. Тимошенко, там, де між людьми виникають тривалі відносини панування та впливу, з одного боку, та підвладності і залежності, з іншого, там особисті відносини впливу та залежності немовби перетворюються в дещо, що існує незалежно від цих людей. Ці відносини немовби об'єктивуються. Виникають відносини панування і підлеглості в ім'я якихось вищих начал. У відносинах панування та підпорядкування як в соціально-психологічному явищі є якась загадка, дещо таємниче і немов би містичне. Як воля однієї людини підкоряє іншу людську волю – це складно пояснити. Відносини, що в цьому разі виникають, є найбільш загальними і постійними для всієї людської спільноти. Вони не характерні лише для держави і для сутності державної влади [8, с. 192]. Оскільки такі відносини характерні взагалі будь-якому соціальному середовищу й їхнім перебігом мали б цікавитися насамперед соціологи, то, на думку вченого, державознавцям (певною мірою він відносив себе до цієї категорії фахівців у галузі державного права) необхідно досліджувати не загалом панування та залежність, а насамперед окрему частину цієї категорії – державне правління, яке існує тільки в конкретних державах. Якщо ж відстежувати історичний розвиток кожної держави, впродовж якого в них сформувалася певна соціальна організація, то доведеться поспіхом ототожнювати ці еволюційні процеси з тією ознакою, яка найбільше очевидна, тобто з силою і тим страхом, який вона навіює.

Пояснюючи залежність сутності держави від змісту існуючої в ній влади, Б. Кістяківський зазначав: «Існує думка, за якою в основі володарювання лежить фактичне володіння силою, наприклад, збройними силами чи джерелами багатства й економічної могутності. З історії можна навести масу фактів, які свідчать про те, що між владою і силою нема різниці. Доказом того, що влада найтісніше пов'язана з силою, свідчать і ті терміни, якими влада позначається у сучасних європейських мовах. Усі вони мають подвійне значення» [5, с. 467]. Крім того, щодо ототожнення влади з силою схиляються і низка вчених, Б. Кістяківський вважав помилковим твердження авторитетного австрійського соціолога Л. Гумпловича, який доводив, що завжди держави виникали в результаті підкорення одних племен іншими і встановлення силою над ними панування. «...Матеріальна сила перемагала

і ставала владою тільки тоді, – зазначав учений, – коли за нею була й ідейна сила. Навіть у нас у цей момент (малися на увазі революційні події в Росії початку ХХ ст., репресії царської влади. – *В. Б.*), коли здійснюється стільки насильства в ім'я теперішньої і майбутньої влади, все ж перемога залишається за ідеєю, а не за силою. Ніхто із нас не сумнівається, що переможе ідея свободи, а не ідея самоволодарювання, що отримає панування те прогресивне начало, котре здатне перетворити наше державне життя, а не ті елементи, котрі тепер володіють простою фізичною силою. Тож до всіх попередніх ознак влади – престижу, привабливості, авторитету, традиції, звички, сили, яка навіює страх і покору, ми повинні приєднати ще одну ознаку – усіляка влада повинна бути носієм якоїсь ідеї, вона повинна мати моральне виправдання» [5, с. 470].

Безперечно, моральне виправдання влади, від якого залежить осмислення сутності держави, найважливіша ознака володарювання, однак лише цим загальним визначенням не вичерпується багатофункціональне призначення влади в суспільстві, її роль і місце у суспільних відносинах. «Щоб існувати і бути визнаною влада повинна себе виправдовувати. Для сучасної культурної людини ще не досить того, що влада існує; мало й того, що вона необхідна, корисна й доцільна. Тільки якщо вона сприяє тому, що повинно бути, тільки якщо вона веде до панування ідеї права, тільки тоді ми можемо виправдовувати її існування, тільки тоді ми можемо її визнати» [5, с. 471].

Учений наполягав на важливості дотримання найголовнішої умови морального виправдання влади, яка, сповідуючи та втілюючи ідею права, стає в державі правовою владою. А це досягається тільки тоді, коли, за словами Б. Кістяківського, «колективна істота – держава володіє безособистісною волею, оскільки діяльність її виражається у встановленні загальних правових норм і у застосуванні цих норм до конкретних випадків в урядових розпорядженнях, адміністративних актах і судових рішеннях» [5, с. 471], що дає підстави, на думку вченого, розглядати державу як юридичну особу, а значить відповідно до формально-юридичних позицій підходити до понятійного визначення її сутності.

Як прихильника плюралістичного (синтетичного) осмислення державно-правових явищ, погляди Б. Кістяківського саме у цьому контексті можна вважати близькими з трактуванням поняття держави відомим австрійським правознавцем Г. Кельзенем. Український учений, критикуючи австрійця за специфічно сформовані ним суто формально-

логічні конструкції, що не мають нічого спільного з реальністю права, адже за його теорією важливою є формальна дія норми, а не фактичне дотримання її, однак погоджувався з ним, що в соціологічному сенсі державу можна розглядати як «соціологічну спільність», «соціологічну реальність, яка існує незалежно від її правового порядку і правової реальності». Щоправда, Б. Кістяківський не поділяв визначень держави Г. Кельзеном як «системи норм», «як нормативний порядок» і т. д.

Оскільки наприкінці XIX ст. (а саме у цей час сформувався та входив у наукове середовище Б. Кістяківський як авторитетний учений-державознавець) набував поширення психологізм «як загальна тенденція до психологічного обґрунтування наукового знання і пояснення різнорідних явищ» [8, с. 78], то ці, так би мовити, «нові віяння» не могли не зацікавити українця. Філософсько-методологічною основою його поглядів на державу та право було неокантіанство, що зокрема дотримувалося принципів психологізму, емпіризму, агностицизму, поєднувало природно-правовий та психолого-соціальні підходи до аналізу державно-правових явищ. Водночас на розвиток державознавства найбільший вплив мали ідеї юридичного позитивізму та догматичної юриспруденції. Їх державознавчим утіленням стала «юридична теорія держави». Вчені, котрі фактично пропагували цю теорію (П. Лабанд, Х. Гербер, А. Есмен, А. Градовський та ін.), і погляди яких здебільшого критично оцінював український учений, обґрунтовували таке визначення поняття держави, в якому вона розглядалася винятково як правове явище, а право водночас вважали неодмінним продуктом державної нормотворчості. Так, професор Страсбурзького університету П. Лабанд, на праці якого посилається Б. Кістяківський, стверджував, що «у державі народ підноситься до осягнення своєї правової цілісності. З огляду на це, держава – це верховна юридична особа» [9, с. 318–319]. Ще одному визначному німецькому філософу Г. Когену, працю якого «Етика чистої волі» високо оцінив український учений, належить таке лаконічне формулювання: «Держава – це форма права».

Безумовно висунуті відомими європейськими державознавцями ідеї ґрунтувалися на їхньому світоглядному розумінні сутності держави. Звичайно, це не могло не вплинути на Б. Кістяківського, який відповідно до плюралістичних позицій підходив до вирішення цього важливого загальнотеоретичного завдання. В цьому контексті слід особливо підкреслити, що на вибір ним такого підходу вплинуло вчення про державу видатного німецького правознавця Г. Єллінека, автора

капітальної праці «Загальне вчення про державу», монографії «Конституції, їх зміни і перетворення» (до речі, виданої в 1907 р. у Санкт-Петербурзі з передмовою Б. Кістяківського) та низки інших творів, які аналізував і на котрі посилався у полеміці з опонентами український державознавець. Висвітлюючи історичні та теоретичні витоки основних теорій держави, відома українська вчена В. Тимошенко про погляди Г. Єллінека зазначає: «Мислитель заперечував об'єктивний характер держави. Як феномен суб'єктивної свідомості держава, на його думку, не є єдиною і належить як до сфери сутнього, так і до сфери належного. Звідси два методи пізнання держави соціологічний і юридичний. Держава розглядається в її емпіричному трактуванні (виникненні, розвитку і взаємозв'язку з іншими соціальними явищами) за допомогою соціологічного (або соціального) методу Г. Єллінек розглядав державу як соціально-психологічне явище, первинними складовими якого виступають вольові відносини владарювання, що перебувають у площині індивідуальної психіки та індивідуальної свідомості. Єдність цих відносин досягається телеологічно, тобто через принцип мети спільної множини суб'єктивних свідомостей і такої, що здійснюється завдяки державній організації. Кінцевими об'єктивними елементами держави він вважав суму визначених, таких, що проявляються в дії, соціальних відносин між людьми, або точніше, так як поняття суми, означає вже форму суб'єктивного синтезу, визначені одночасно і такі, що слідує одна за одною дії, які проявляються у взаємних відносинах людей. Держава не є субстанцією, а є виключно функцією. Субстанцією ж, що лежить в основі цієї функції, є і завжди залишаються люди. Г. Єллінек дає соціальне (соціологічне) визначення держави: «Держава є забезпечена початковою владою верховенства союзна єдність осілих людей» [8, с. 79]. Як бачимо, сучасна дослідниця генезису теорії держави частково торкнулася того аспекту вчення німецького науковця, що стосується, за словами Б. Кістяківського, вільної зв'язаної діяльності держави, що безпосередньо у залежненні від осмислення її сутності, а отже, ролі та місця в суспільстві.

Акцентуючи на важливості саме такого особливо аспекту сприйняття держави, український державознавець зазначав: «Єллінек стверджує, що «важко уявити собі державу, вся діяльність якої була б пов'язана правовими нормами. На його думку: «З повною достовірністю можна констатувати для усілякої держави глибоку відмінність у здійсненні всіх її функцій, відмінність вільної і зв'язаної діяльності. Вільна діяльність визначається тільки міркуваннями загального

інтересу, а не якої-небудь спеціальної правової норми, зв'язана ж – та, яка здійснюється на виконання правового обов'язку». Цей елемент вільної діяльності, за словами Г. Єллінека, існує в усіх історично розділених матеріальних функціях; кожна з них не можлива без цього елемента.

Найбільш широкий простір надано вільній діяльності держави в галузі законодавства, котре за самою своєю природою має користуватися якомога більшою свободою. Але не менш важлива вона і в галузі управління, де цей елемент отримує назву уряду» [5, с. 445]. Зважаючи на це, німецький учений з огляду на сутність держави категорично стверджував, що «держави, уряд якої діяв би винятково за вказівкою закону, була б політичною химерою».

Водночас, як зазначав Б. Кістяківський, саме Г. Єллінек найбільше з-поміж інших тогочасних державознавців і навіть їхніх попередників відстоював принцип зв'язаності держави правом, хоча «ступінь розробки цієї теорії у викладі Єллінека цілком не відповідає тій високій важливості, яку він їй надає» (проф. Новгородцев, з яким український учений погоджувався, слушно підкреслював українець теоретичну недовершеність вирішення актуальної проблеми німецьким ученим (у цьому контексті Б. Кістяківський згадував і французького юриста Л. Дюгі, який визнавав підставою для критики обґрунтування спеціальної солідарності)). «Як же ми поглянемо на це питання? – риторично звертався до читача український державознавець, маючи намір аргументовано з плюралістичних позицій донести своє розуміння сутності держави. На його думку, в цьому питанні слід розрізнити юридичну і філософсько-правову сторону. «З юридичної точки зору, – вважав Б. Кістяківський, – безумовно, держава зв'язана своїм правом. Те право, яке держава встановила, обов'язкове не тільки для громадян і для всіх жителів на території держави, але й для самої держави. Держава не може порушувати норм чинного права і повинна цим нормам підпорядковуватися. Вона може тільки змінити ці норми, але змінити їх вона повинна в тих формах, що прописані законом і насамперед конституцією. Поки, однак, вона не змінила даної норми, вона так само є обов'язковою як для держави, так і для громадян, і так само зв'язує державу, як і громадян. На цій підставі держава може бути стороною у цивільному процесі і може бути засудженою»» [5, с. 449]. За встановленням правопорядку держава може бути позивачем і відповідачем, а отже, підкорятися суворому рішенню як приватна особа. Якоюсь мірою суто юридична сторона принципу, на ос-

нові якого держава зв'язана своїм правом і самозобов'язує себе, стала підставою позитивістської теорії «держави юридичної особи».

Проте у відповіді на поставлене запитання Б. Кістяківський наголошував на філософсько-правовій стороні, з'ясування якої не вкладається у межі юридичних принципів і юридичних понять. Коли йдеться про зв'язаність держави правом із погляду політики права, то, на думку вченого, «слід визнати, що позитивне або чинне право не може бути достатнім двигуном для усєї діяльності держави. З одного боку, воно не володіє необхідною гальмівною силою, а з іншого – не може задовольняти політично зростаючі потреби, бо не є творчим началом... Тут ми повинні розглядати право у якнайширшому сенсі всієї сукупності правових понять, що панують у тому чи іншому народі. Адже правові норми, котрі побутують тільки у правосвідомості народу, перетворюються у позитивні норми завдяки діяльності органів держави. Для держави правом є, врешті-решт, усяке справді життєве народне переконання про належне у правовому відношенні. Це живе й активне завдяки народній правосвідомості право становить ту безсумнівну силу, котра стримує державну владу у певних межах і рухає розвиток держави вперед.

Під зв'язаністю держави правом слід розуміти зв'язаність її не тільки позитивним правом, тобто не тільки тим правом, яке сама держава встановлює своєю законодавчою діяльністю, але й тим правом, яке живе лише у свідомості народу і ще не отримало точного виразу в нормах суспільно визнаного права» [5, с. 450].

Логічно обґрунтувавши з урахуванням різноманітних наукових позицій сучасників постулат: «Сучасна держава цілковито просякнута правом», охарактеризувавши, згідно з вимогами тогочасної науки державного права, основні елементи держави, Б. Кістяківський на основі аналізу підходів вітчизняних і європейських державознавців до поняттєвого визначення сутності держави зробив висновок, що така дефініція не лише має поєднувати всі аспекти, а й давати синтез їх, тобто представляти у необхідній єдності. «Дотримуючись цих основних вимог логіки, – підкреслював учений, – ми повинні визнати, що держава є правовою організацією осілого на певній території народу, яка (тобто ця організація. – В. Б.) знаходить своє втілення в органах державної влади». Вважаючи, що у цьому понятті, хоч і відображені сутнісні ознаки держави, не охоплено «громадських явищ у строгому сенсі слова», бо вони, за Б. Кістяківським, виокремлюються в особливу групу, адже суспільство або народ як економічно та соціально-організована

цілісність становлять лише субстрат чи матеріальну основу держави в правовому сенсі.

Главу V згаданого курсу державного права український учений завершив наведеним визначенням поняття держави. Однак, на його думку, цим обмежуватися не слід, адже у ньому не вичерпується сутність держави. Тому він вважав своїм завданням – «дати таке визначення держави, яке включало б і соціальну організацію народу». Це поняття не суперечить першому та не виключає його, а тільки змістовно розширює: «Держава є осідлим на певній території народом, який об'єднаний конкретним ступенем соціальної солідарності і володіє організованою владою». На думку Б. Кістяківського, «загальна теорія держави, що прагне об'єднати соціальне і правове вчення про державу, повинна використовувати останнє визначення» [5, с. 453].

Зазначимо, що до цього бачення вченого здебільшого схиляються сучасні вітчизняні науковці, адаптуючи цю дефініцію відповідно до своєї орієнтації на розуміння держави як особливої організації суспільства, котра є суб'єктом не тільки політичної сфери, а й інших сфер суспільного життя – соціальної, духовної, економічної. Наприклад, звернемося до цитованого авторитетного сучасного державознавця, який, на жаль, ще й досі віддає науковий пріоритет марксистській теорії держави, залишаючи поза увагою вчення Б. Кістяківського.

Стверджуючи, що за своєю суттю держава залишається абсолютно класовою, а спостережуване тепер «згасання класової боротьби, зниження протестних дій опозиції та населення загалом веде до згорання соціальних напрямів діяльності буржуазної держави», В. Сіренко приєднується у визначенні поняття держави до тих авторів, які вважають, що «держава – це організація політичної влади, необхідна для виконання як суто класових завдань, так і спільних справ, що випливають з природи будь-якого суспільства». Це коротке, але, на нашу думку, дуже ґрунтовне визначення поняття держави, яке дав професор М. Байгін, охоплює сутність держави і дозволяє досліджувати державу в різних аспектах» [10, с. 229–230].

Важливо, як нам видається, щоб одним із таких аспектів у дослідженні сутності держави було звернення до цікавої й досі актуальної спадщини нашого видатного державознавця. Деякі натяки на це вбачаємо в цитованій журнальній публікації В. Сіренка. Автор, аналізуючи марксистське, ліберальне та інші трактування сутності держави, резюмує, що воно «базується на трьох підставах: насильстві

над противниками панівного класу, іноді між владою і населенням та культурному ядрі, представленому насамперед інтелігенцією, яке пояснює, обгрунтовує і виправдовує владу пануючого класу. Отже, держава має здвоєну сутність: класову і загальносоціальну у своїй практичній і теоретичній діяльності, що спирається на культурне ядро суспільства, забезпечує і виправдовує його існування. Зміцнення або руйнування культурного ядра – основна передумова існування держави» [10, с. 230]. І справді, для Б. Кістяківського держава (щоправда правова, конституційна) була культурним благом, твореним на засадах залучення до державобудівничих процесів інтелектуальних верств суспільства.

Висновки. У межах своєї опрацьованої на плюралістичних засадах державознавчої теорії Б. Кістяківський мав на меті сформулювати таке визначення поняття держави, в якому б сутнісні ознаки її адаптувалися з характеристикою держави загального добробуту, що відповідало ідеям кантіанського лібералізму. Якоюсь мірою його дефініції «адсорбували» окремі понятійні аспекти «нормативізму» Г. Кельзена, «теорії юридичної держави» П. Лабанда, дуалістичної теорії держави Г. Слінієка, однак він, узагальнивши й критично осмисливши тогочасні підходи, запропонував визначення поняття, в якому держава тлумачилася як юридичний і як соціологічний (соціальний) феномен, наділений такими специфічними ознаками, як організації осілого на певній території народу, що втілено в органах державної влади; водночас у цій організації народ об'єднаний відповідним ступенем соціальної солідарності та володіє організованою владою. Український державознавець вважав, що культурна людина та держава – два поняття, що взаємодоповнюють одне одного, чим засвідчував розуміння сутності держави як особливої соціальної сутності. Така тенденція державорозуміння розвивається та підтримується в підходах до з'ясування сутності держави сучасних вітчизняних учених.

1. Сиренко В. Ф. Государство: демократическое, правовое, социальное (Очерки. Дискурсионные вопросы). – К.: Ин-т гос. и права им. В. М. Корещко ГО НАН Украины, 2013. – 340 с.

2. Волинець В. Функції держави і проблеми організації публічної влади у правовій державі (Б. Кістяківський) / Віталій Волинець // Юридична Україна. – 2012. – № 6. – С. 4–10.

3. Тимошенко В. Плюралістична теорія держави Б. О. Кістяківського / В. Тимошенко // Право України. – 2005. – № 3. – С. 122–125.

4. Великий енциклопедичний юридичний словник / за ред. Ю. С. Шемшученка. – 2-ге вид., переробл. і доповн. – К.: Юридична думка, 2012. – 1020 с.

5. Кистяковский Б. А. Государственное право (общее и русское). Лекции, читанные Б. А. Кистяковским в Московском коммерческом институте в 1908/1909 академическом году // Б. А. Кистяковский. Философия и социология права; сост., примеч., указ. В. В. Сапова. – СПб.: РХГИ, 1999. – С. 415–571.

6. Кістяківський Б. Держава і особистість // Богдан Кістяківський. Вибране / пер. з рос. Л. Г. Малишевської; упор., передм. і прим. Л. П. Депенчук. – К.: Абрис, 1996. – С. 237–274.

7. Гусарев С. Д. Державорозуміння і державознавство: діяльнісний та компаративний контексти / С. Д. Гусарев, О. Д. Тихомиров // Загальнотеоретичне правознавство, верховенство права та Україна: зб. наук. статей / гол. ред. А. Мелешевич. – К.: ДУХ і ЛІТЕРА, 2013. – С. 221–232.

8. Тимошенко В. І. Розвиток теорії держави в політико-правовій думці України і Росії (кінець XIX – початок XX ст.): монографія / В. І. Тимошенко. – К.: Ін-т держ. і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2004. – 358 с.

9. Кистяковский Б. А. Социальные науки и право. Очерки по методологии социальных наук и общей теории права / Б. А. Кистяковский // Философия и социология права; сост., примеч., указ. В. В. Сапова. – СПб.: РХГИ, 1999. – С. 5. – 414 с.

10. Сіренко В. Ф. Декілька зауважень до питання про існування держави / В. Ф. Сіренко // Право України. – 2014. – № 1. – С. 224–231.

Боровикова В. С. Сущность государства: научно-понятийное толкование в теории государства Б. Кистякивского

Рассмотрены подходы к пониманию сущности государства в научном наследии Б. Кистякивского, который был сторонником плюрализма в толковании государственно-правовых явлений. Не абсолютизируя роли и места государства в общественной жизни, ученый обосновывал понятие государства как политико-правового института, объединяющего совокупность людей, территорию, на которой они проживают, и суверенную в пределах этой территории власть, организующего и направляющего с помощью норм права деятельность людей, социальных групп, защищающего права и интересы граждан. В то же время Б. Кистякивский акцентировал внимание на понимании сущности государства как особой социальной ценности, отмечая, что культурный человек и государство – два понятия, взаимно дополняющие друг друга.

Ключевые слова: государство, Б. Кистякивский, сущность государства, плюралистический подход, общество, власть.

Borovikova V. S. Essence of State: Scientific and Notional Interpretation of the Theory of State by B. Kistyakivskiy

This article emphasizes that the peculiar place in the scientific heritage of the outstanding Ukrainian philosopher, lawyer and sociologist B. Kistyakovskiy take his

works in the sphere of state law. Giving lectures on this subject matter, he substantiated a number of conceptual principles of general theory of state, in particular, as an adherent of pluralistic approach to analysis of state legal phenomenon, settled on the basis of deep analysis of basic elements of state, and also critical thinking of views on the particular problem of his contemporaries the notion of conception, in which is reflected the essence of this political and legal institution. Pointing out, that the state is a legal organization of people settled on the peculiar territory, who are embodied in the bodies of state power, the Ukrainian state expert at the same time warned, that in the below interpretation weren't embraced, according to his words, «public phenomenon in the chase meaning of the term». Thus, the following interpretation couldn't be limited, though the essential features of a state are reflected in it, but it should be completed by the statement, where the social organization of people are included. According to the scholar, the general theory of a state, which is aimed to join social and legal doctrine of the state, should use a bit wider definition, namely «state is people settled on a particular territory, who are united by a concrete level of social solidarity and have organized authority». The second definition doesn't contradict the first, but completes, concretizes essential features of a state, as they are adapted with the state characteristics of general prosperity, that meet the ideals of neocantianism liberalism, the philosophical movement, that the Ukrainian state expert was as adherent and spokesman.

Key words: state, B. Kistyakivskiy, essence of state, pluralistic approach, society, power.

Стаття надійшла 20 листопада 2014 р.

УДК 34.096:340.132

М. Ю. Горбань

ТЕОРЕТИЧНІ АСПЕКТИ ДОСЛІДЖЕННЯ КОНКРЕТИЗАЦІЇ В СУДОВОМУ ПРАВОЗАСТОСУВАННІ

Висвітлено деякі теоретичні питання судової діяльності та правоконкретизації. З'ясовано природу судової діяльності як різновиду правозастосування, виявлено її характерні ознаки, дано визначення поняття. Проаналізовано питання правоконкретизації, підходи до розуміння конкретизації в правозастосуванні, її значимості для судової діяльності. У цьому контексті виокремлено особливості судової правоконкретизації, на основі яких дано визначення поняття. Зроблено висновок про необхідність правоконкретизації для ефективного здійснення судової діяльності.

Ключові слова: правозастосування, судова діяльність, судова правоконкретизація.